

آمارتیا سن و نقد مبانی هنجاری-اخلاقی اقتصاد رفاه و توسعه (رویکردی انتقادی به سیاست‌های رفاهی دولت‌های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران)

۱. سمیه معمارزاده سرخوسکی: گروه علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران
۲. سعید گازرانی: گروه علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران
۳. حمید سعیدی جوادی: گروه علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: saeed.gazerani@iau.ac.ir

چکیده

اقتصاددانان رفاه بر این باورند که بازارها همیشه نمی‌توانند منابع را به طور موثر توزیع کنند. آن‌ها این موارد را «نارسایی‌های بازار» می‌نامند و معتقدند که در این شرایط، نهادهای سیاسی باید به عنوان مکمل یا جایگزین بازار مداخله کنند. اصول اقتصاد رفاه نخستین بار توسط آلفرد پیگو تدوین شد. اقتصاددانان رفاه معتقدند دولت‌ها مسئول اصلاح این نارسایی‌ها هستند، زیرا تصمیم‌گیری‌های ناهماهنگ افراد منجر به پیامدهای اجتماعی بهینه نمی‌شود. کارآمدترین راه مداخله، کم‌هزینه‌ترین راه‌حل است که از طریق تجزیه و تحلیل هزینه-فایده تعیین می‌شود. در این میان، آمارتیا سن، به عنوان یک اقتصاددان و فیلسوف سیاسی، با نقد مبانی هنجاری اقتصاد رفاه و توسعه، تلاش کرد تا تضادهای اجتناب‌ناپذیر و غیرکارکردی نظریه اقتصاد رفاه و توسعه را با عطف توجه به ابعاد انسانی، اجتماعی و فرهنگی جامعه در نظر بگیرد. هدف اصلی تحقیق حاضر این است تا با استفاده از نظریه اقتصاد رفاه و توسعه و نظریه عدالت و رهیافت قابلیت آمارتیا سن، رویکردهای کلی و سیاست‌های اقتصادی اجتماع‌محور در دولت‌های پنجم و ششم هاشمی رفسنجانی را مورد ارزیابی نقادانه قرار دهیم. روش تحقیق حاضر به صورت توصیفی-تحلیلی است و پرسش اصلی تحقیق حاضر عبارت است از: بر پایه نظریه قابلیت سن، مهم‌ترین ویژگی سیاست‌های رفاهی دولت‌های پنجم و ششم چیست؟ فرضیه تحقیق نشان می‌دهد که دولت هاشمی رفسنجانی با در پیش گرفتن سیاست‌های تعدیل اقتصادی، خصوصی‌سازی و اجرای پروژه‌های زیرساختی بزرگ، عملاً بنیادهای اجتماعی-سیاسی جامعه را به کلی نادیده گرفت و تلاش کرد تا اقتصاد را در اولویت دولت خود قرار دهد. اما این رویکرد، نه تنها زمینه نوعی بحران سیاسی را در خودش پدید آورد، بلکه از نظر اقتصادی نیز، نابرابری را در جامعه ایران تشدید کرد. می‌توان گفت سیاست‌های کلی دولت هاشمی در خصوص حل مسائل اقتصادی با در پیش کشیدن یک رویکرد نسبتاً رادیکال یعنی اقتصاد رفاه و توسعه، توانست هر نوع بدیل اقتصادی توسعه را به کناری بزند. دولت هاشمی به جای تمرکز بر گسترش قابلیت‌های عمومی افراد در جهت رفع فقر و نابرابری و باز کردن فضای کشور برای ایجاد یک گفتگوی ملی خردمحور، به سمت و سوی شکل دادن به جامعه‌ای حرکت کرد که از نظر سیاسی، بسته و از نظر اقتصادی، به شدت متکی به دولت بود.

کلیدواژه‌گان: مبانی هنجاری-اخلاقی، رفاه و توسعه، قابلیت، آمارتیا سن، دولت‌های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران.

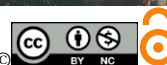
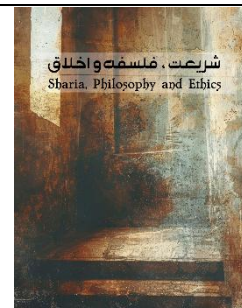
شبهه استناددهی: معمارزاده سرخوسکی، سمیه، گازرانی، سعید، و سعیدی جوادی، حمید. (۱۴۰۵). آمارتیا سن و نقد مبانی هنجاری-اخلاقی اقتصاد رفاه و توسعه (رویکردی انتقادی به سیاست‌های رفاهی دولت‌های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران). *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۲)، ۱-۲۰.

تاریخ ارسال: ۵ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۷ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۴ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ تیر ۱۴۰۵

Amartya Sen and the Critique of the Normative–Ethical Foundations of Welfare Economics and Development (A Critical Approach to the Welfare Policies of the Fifth and Sixth Governments of the Islamic Republic of Iran)

1. Somayeh Memarzadeh Sarhoozaki: Department of Political Science, Ma.C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran
2. Saeed Gazerani*: Department of Political Science, Ma.C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran
3. Hamid Saeedi Javadi: Department of Political Science, Ma.C., Islamic Azad University, Mashhad, Iran

*Corresponding Author's Email: saeed.gazerani@iau.ac.ir

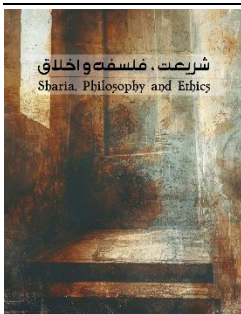
Abstract

Welfare economists maintain that markets are not always capable of allocating resources efficiently. They refer to such situations as “market failures” and argue that, under these conditions, political institutions should intervene as complements to or substitutes for the market. The principles of welfare economics were first formulated by Alfred Pigou. Welfare economists contend that governments are responsible for correcting these failures, as uncoordinated individual decision-making does not lead to socially optimal outcomes. The most efficient form of intervention is the least costly solution, determined through cost–benefit analysis. In this context, Amartya Sen, as an economist and political philosopher, critically examined the normative foundations of welfare economics and development, seeking to address the inevitable and dysfunctional contradictions within these theories by incorporating the human, social, and cultural dimensions of society. The main objective of the present study is to critically evaluate the general approaches and socio-economically oriented policies of the fifth and sixth administrations of Hashemi Rafsanjani through the lens of welfare economics, theories of justice, and Sen’s capability approach. The present study adopts a descriptive–analytical method, and its central research question is as follows: based on Sen’s capability theory, what are the most significant characteristics of the welfare policies of the fifth and sixth governments? The research hypothesis suggests that the Hashemi Rafsanjani administration, by adopting policies of economic adjustment, privatization, and the implementation of large-scale infrastructure projects, effectively neglected the socio-political foundations of society and prioritized the economy within its governance framework. However, this approach not only generated a form of political crisis but also intensified economic inequality within Iranian society. It can be argued that the general policies of the Hashemi government, in addressing economic issues through a relatively radical adoption of welfare economics and development paradigms, sidelined alternative models of economic development. Rather than focusing on the expansion of individuals’ capabilities to reduce poverty and inequality and to open the political space for rational national dialogue, the Hashemi administration moved toward constructing a society that was politically closed and economically highly dependent on the state.

Keywords: *normative–ethical foundations, welfare and development, capability, Amartya Sen, fifth and sixth governments of the Islamic Republic of Iran.*

How to cite: Memarzadeh Sarhoozaki, S., Gazerani, S., & Saeedi Javadi, H. (2026). Amartya Sen and the Critique of the Normative–Ethical Foundations of Welfare Economics and Development (A Critical Approach to the Welfare Policies of the Fifth and Sixth Governments of the Islamic Republic of Iran). *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(2), 1-20.

Submit Date: 24 February 2026

Revise Date: 17 May 2026

Accept Date: 25 May 2026

Publish Date: 22 June 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Amartya Sen's critique of the normative and ethical foundations of welfare economics and development offers a powerful framework for reassessing state-centered development strategies that privilege macroeconomic growth while neglecting the human conditions that make development meaningful. Classical and neoclassical traditions in welfare economics generally assume that welfare can be evaluated through aggregate indicators such as income, utility, productivity, and gross domestic product, and that state intervention is justified when it corrects market failures and restores efficiency. Sen's intervention shifts the evaluative basis of development away from goods, resources, and utilities toward what human beings are actually able to be and do. In this view, justice cannot be reduced to the formal distribution of commodities, because individuals differ significantly in their capacity to convert resources into valuable functionings. Development, therefore, must be assessed in terms of substantive freedoms, effective opportunities, and the expansion of capabilities that enable persons to choose lives they have reason to value. This perspective also redefines the relationship between equality and justice, since equality is not exhausted by equal access to income or legal rights, but instead requires attention to the diverse circumstances that shape human agency, social participation, and real freedom. Sen's approach thus challenges utilitarian and income-centered welfare models by exposing their inability to grasp the multidimensional character of deprivation and by insisting that human flourishing must stand at the center of any defensible theory of development (1, 2, 5, 10, 19, 30).

At the theoretical level, the capability approach rests on an integrated understanding of freedom, functioning, agency, and social justice. Capability refers not merely to possession of means, but to the genuine opportunity to achieve valued ways of being and acting. Functionings, by contrast, refer to actual achievements, and Sen's crucial insight is that the relationship between the two is neither automatic nor socially neutral. A person may possess nominal resources and yet remain deprived because of institutional discrimination, poverty, illness, gender hierarchy, political exclusion, or other structural barriers. This is why Sen distinguishes between freedom as process and freedom as opportunity, emphasizing that justice requires both non-domination in decision-making and access to meaningful life options. Such a perspective also expands the boundaries of political economy by linking welfare to democratic participation, public reasoning, and social accountability. At the same time, the capability approach has generated important debates. Some critics argue that it does not sufficiently account for dependency, structural domination, or the morally corrosive nature of capitalist accumulation. Others contend that the framework remains overly individualistic and does not fully theorize the relational constitution of persons and interests within concrete historical societies. Yet even these criticisms underscore the originality of Sen's project: he transformed development theory from a narrow economics of outputs into a broader inquiry into human freedom, dignity, and the social conditions of agency. In doing so, he provided a normative vocabulary through which one may critically evaluate development regimes that generate growth without justice, modernization without participation, and welfare without human empowerment (9, 11-13, 18, 21, 22, 36).

The present study applies this theoretical lens to a critical examination of the welfare and development policies pursued during the fifth and sixth administrations of the Islamic Republic of Iran under Akbar Hashemi Rafsanjani. Methodologically, the study is descriptive-analytical and relies on library-based data collection, documentary review, and qualitative interpretation of political and economic materials relevant to postwar reconstruction and state-led development. Its central question is whether the developmental orientation of these administrations, despite its explicit concern with reconstruction, modernization, and economic adjustment, was capable of advancing the substantive capabilities of citizens in Sen's sense. The study proceeds from the hypothesis that the dominant policy orientation of the period was rooted in a model of welfare economics and development that prioritized macro-structural reconstruction, privatization, market liberalization, and large-

scale infrastructure projects while overlooking the social, political, and cultural preconditions of human development. In this respect, the article does not treat economic planning merely as a technical domain; rather, it examines its normative assumptions about the human person, the role of the state, the meaning of welfare, and the place of justice in development. The interpretive framework also makes it possible to distinguish between a state that is merely development-oriented in technocratic and growth-centered terms and a developmental state that actively expands education, health, participation, social security, and freedom as capability-enhancing conditions. By bringing Sen's theory of justice into dialogue with the political sociology of postwar Iran, the study seeks to clarify how an apparently successful development discourse may, in practice, marginalize citizens as agents and transform them into instruments of aggregate economic policy (8, 16, 17, 20, 24, 31, 32).

The analysis suggests that the Rafsanjani administrations pursued reconstruction through a paradigm of top-down development that regarded economic growth as the primary engine of national recovery and political stabilization. Although these policies produced some achievements in macroeconomic indicators, administrative restructuring, infrastructural expansion, and postwar rebuilding, they did not sufficiently address the equitable distribution of opportunities or the enhancement of citizens' effective freedoms. In capability terms, the state emphasized functionings that were legible at the aggregate level, such as production, construction, and investment, while giving inadequate attention to the underlying freedoms that would have enabled individuals and groups to convert these changes into meaningful social advancement. As a result, development tended to remain uneven, generating a widening gap between official narratives of progress and the lived realities of many citizens, especially lower-income groups and peripheral communities. The state's reliance on public perceptions of improvement, rather than on a socially grounded understanding of deprivation and empowerment, also reinforced a political distance between government and society. The study therefore argues that the model of economic adjustment adopted in this period was not simply an economic strategy, but a normative reordering of priorities in which national development was defined primarily through growth, investment, and state-managed liberalization. Sen's framework reveals the limits of such a model, because a society cannot be called just or developed merely on the basis of improved aggregate outcomes if human beings remain constrained in their real capacity to shape their lives, participate in public life, and access fair opportunities for self-development (17-19, 28, 29, 35).

A second major finding of the study is that the developmentalism of the fifth and sixth governments neglected the social and cultural dimensions of development and thereby deepened structural imbalances within Iranian society. The expansion of privatization and state-guided liberalization did not result in a socially embedded market order; instead, it contributed to the formation of a new economic stratum closely tied to state power and dependent on the political architecture of the postwar order. This pattern intensified class differentiation and reduced the possibility of broad-based participation in development. From the standpoint of the capability approach, such a trajectory is deeply problematic because it enhances the concentration of economic advantage without securing the public goods, institutional protections, and participatory mechanisms needed for citizens to exercise agency. The contradiction was especially acute in the political sphere. On the one hand, the state sought international normalization, foreign investment, and economic rationalization; on the other hand, it remained wary of the political and ideological consequences of opening the social arena. The result was a developmental discourse that welcomed economic restructuring but resisted the expansion of political freedoms and autonomous civil participation. This contradiction also appeared in rural policy. Although rural development entered the official discourse and some objectives such as public health, broader insurance coverage, support for deprived regions, and attention to employment and education were formally recognized, these initiatives remained weakly integrated with the broader governmental framework and were undermined by discursive and structural incoherence. Consequently, rural development and social justice were treated more

as ancillary objectives than as central components of a human-centered development strategy. Sen's perspective makes clear that development cannot be judged successful when it expands administrative capacity and physical infrastructure while leaving untouched the deeper questions of empowerment, participation, equality, and the substantive freedom of citizens to transform their own circumstances (16, 23, 26, 27, 30, 31, 33, 34).

In conclusion, the study finds that Sen's theory of justice and capability provides a compelling critical framework for understanding the limits of the welfare and development policies pursued during the fifth and sixth governments of the Islamic Republic of Iran. These administrations approached development primarily through the lenses of reconstruction, market adjustment, and macroeconomic expansion, but they did not adequately incorporate the human, social, and political dimensions of development into their governing logic. As a result, development was treated more as a project of state-directed economic transformation than as a process of enlarging human freedom. The most important implication of this finding is that durable and just development cannot be achieved through growth alone. A genuinely human-centered model must place persons, not aggregates, at the center of policy; it must value education, health, participation, dignity, and freedom as ends in themselves; and it must evaluate success not only by what the state builds, but by what citizens are actually able to become. The experience of the Rafsanjani period illustrates that when development is detached from capability, justice, and democratic inclusion, it may produce material change without social balance, reconstruction without equality, and modernization without legitimacy.

آمارتیا سن به عنوان نظریه پرداز و اقتصاددان، با طرح نظریه عدالت و رهیافت قابلیت، تلاش کرد تا جنبه های انسانی پروژه ها و سیاست های اقتصادی کلان و جزئی را مدنظر قرار دهد. از منظر آمارتیا سن، اقتصاد رفاه باید به مسائل عدالت و برابری توجه بیشتری داشته باشد. باید اطمینان حاصل شود که همه افراد، بدون توجه به شرایط اقتصادی یا اجتماعی خود، از فرصت های لازم برای زندگی سالم، تحصیل، مشارکت در جامعه و تحقق پتانسیل های خود برخوردار باشند. در واقع، از منظر رویکرد قابلیت محور آمارتیا سن، معیار عدالت یا بی عدالتی در اجتماع بر پایه میزان قابلیت و توانایی آدمی در پیش بردن امور مختلف زندگی ارزیابی می گردد (1). از نظر سن، بدون فهم قابلیت انسانی، نمی توان نظریه عدالت را تبیین نمود. عدالت از نظر سن، مجموعه ای درهم تنیده از کنش ورزی عمومی، خردورزی جمعی و رشد و گسترش قابلیت های انسانی است. سن تصریح می کند که وقتی از قابلیت های انسانی سخن به میان می آید، انسان اجتماعی مدنظر است که خودش را در یک پیوستگی الزام آور با نهادها و تشکیلات اجتماعی تعریف می کند (2).

نظریه عدالت سن، اگرچه بر عدالت به مثابه انصاف رالز مبتنی بود، اما سن با پیش کشیدن مفهوم قابلیت، تلاش کرد تا این ایده را مطرح کند که در توزیع منابع و کالاها و امکانات، نبیستی این ایده را مغفول گذاشت و آن «میزان توانمندی های افراد برای استفاده از این ابزار و منابع با توجه به ویژگی های متنوع انسان هاست» (3). از سوی دیگر، آمارتیا سن مبانی اخلاقی و ارزشی که پایه و اساس اقتصاد رفاه و توسعه را تشکیل می دهند را مورد انتقاد قرار داده است. سن با طرح اندیشه عدالت بر پایه قابلیت انسان، به نقد و ارزیابی انتقادی نظریه عدالت به منزله انصاف، جان رالز می پردازد و تلاش می کند ایده رالز در باب عدالت به مثابه ترکیبی عینی و انضمامی از نظریه های اصحاب قرارداد، به ویژه کانت، فایده گرایان انگلیسی و واقع گرایی جان دیویی را ذیل لیبرالیسم فرد محور تبیین نماید (4).

آمارتیا سن تصریح می کند که عدالت مفهومی درهم تنیده و پیوسته با مفهوم برابری است. بدون درکی از مفهوم برابری، نمی توان یک عدالت کارآ و همه شمول را تبیین نمود. قابلیت، اصطلاحی در مقابل نواقص اقتصاددان های جدید است که با طرح مفهوم مطلوبیت، تلاش کردند تا با پیش کشیدن مفهوم درآمد، توفیق در برنامه ها و سیاست های جامع رفاه اجتماعی را راه اصلی در رفع فقر و نابرابری جامعه بدانند. مطلوبیت تابع درآمد فرد است که این درآمد نیز با قدرت خرید فرد در تناسب است. در سوی دیگر، وقتی از قابلیت افراد برای رفع فقر و نابرابری سخن می گوئیم، منظوری بسیار متفاوت از بالا بردن سطح درآمد افراد است. در واقع، این متغیرهای مورد نظر نواقص اقتصاددان های جدید، به تنهایی مولفه نهایی و تعیین کننده انتخاب فرد نمی باشد. انسان ها ذاتاً موجوداتی متفاوتند که نه تنها درک و دریافتی متفاوت از حوادث روزگار خود دارند، بلکه در انتخاب هایشان به تمامی آزاد می باشند. با چنین فرضیاتی می توان استدلال آمارتیا سن در خصوص واکنش متفاوت افراد به سطح درآمد و کالاهای خرید شده شان را دریافتی درست و منطقی به شمار آورد. هدف غایی نظریه قابلیت سن، در نظر گرفتن ویژگی های تمایز بخش انسان ها است و برخلاف نظریه مقابل، انسان موجودی مکانیکی و مشروط به شروط از پیش تعیین شده ای است که قابلیت حقیقی افراد را نادیده می گیرد (5).

باری، این مقاله تلاش می کند تا انتقادات اصلی آمارتیا سن، برنده جایزه نوبل اخیر اقتصاد، به مبانی اخلاقی و روش شناختی نظریه های فایده گرایانه در اقتصاد را توضیح دهد. در بخش نخست این اثر، مفاهیمی که بنیان های نظریه های رفاه نئو کلاسیک را بنا نهاده اند، از مکتب فایده گرایی تا نظریه مسلط کنونی در جهان، یعنی نظریه نئو کلاسیک، ترسیم می شوند. این بررسی از مندوبیل آغاز شده و با گذر از اسمیت، بنتام و میل، که مبانی فرضیات نئو کلاسیک را بنا نهادند، به پارتو می رسد. بخش دوم، خلاصه ای از انتقاداتی است که اقتصاددانان و فیلسوفان معاصر مهم نیز به نظریه رفاه فردی وارد کرده اند و بر انتقادات آمارتیا سن تأکید دارد (6).

سن تأکید می‌کند که قابلیت مفهومی معطوف به رشد و گسترش توانایی‌های فرد است، در صورتی که کارکرد، معطوف به دستاورد است و فرد کمتر در مسیر رشد اجتماعی‌اش، می‌تواند امکانات و توانایی‌های بالقوه خود را بسط دهد (7). آمارتیا سن معتقد است که بدون وجود قابلیت، نمی‌توان از آزادی در مقام شکل غایی حیات بشری سخنی گفت. آزادی انسان‌ها مبتنی بر قابلیت‌ها و عملکردهایی است که افراد در زندگی خود اتخاذ می‌کنند. حال پرسش اینجاست که دولت‌های پنجم و ششم، با فرض وحدت رویه در حوزه اقتصاد توسعه‌محور، چه میزان بر قابلیت‌های افراد تمرکز کرده است؟ و آیا در این مسیر موفق عمل کرده است؟ از نظر سیاسی، تحولات دوم خرداد ۱۳۷۶ نشان‌دهنده ناکارآمدی رویه اقتصادی دولت در ساحت سیاسی است. در واقع، دولت هاشمی رفسنجانی عمدتاً با تمرکز بر وجوه کارکردگرایانه حیات بشری و تمرکز بر توسعه، آن هم از نوع غیرمتوازنش، زمینه خواست آزادی و توسعه سیاسی را در خودش پرورش داد. بنابراین، مقاله حاضر تلاش دارد تا با استفاده از رویکرد قابلیت آمارتیا سن، تقابل نظم سیاسی و اقتصاد مبتنی بر رفاه و توسعه در دولت‌های پنجم و ششم را بر پایه نظریه عدالت سن مورد مطالعه قرار دهد.

پیشینه تحقیق

همت‌خواه و همکاران (8)، در تحقیقی با عنوان «روند توسعه سیاسی در ایران از سال ۱۳۶۸ تاکنون بر اساس رویکرد آمارتیا کومار سن»، ضمن بررسی مفهوم توسعه به مثابه آزادی از دیدگاه آمارتیا سن و نقش متقابل جامعه و دولت در توسعه سیاسی، تأکید کرده‌اند که آمارتیا سن، با تأکید بر نقش جامعه (احزاب و مطبوعات آزاد) و دولت (نهاد حمایتگر متأثر از ارسطو)، تعامل و جهان‌گرایی را معیارهای توسعه سیاسی می‌داند. این دیدگاه دوسویه، مبتنی بر شهروندی فعال و نقد دولت، رویکرد اجتماع‌گرایانه به پژوهش می‌دهد. مسئله اصلی، بررسی توسعه سیاسی در ایران از دولت هاشمی تاکنون بر اساس معیارهای سن (احزاب، شفافیت، دولت) است و هدف، پاسخ به این پرسش است که روند توسعه سیاسی در ایران از منظر سن چگونه بوده است؟ فرضیه این است که معیارهای توسعه سیاسی سن در ایران فاقد ارتباط تکمیلی و پیوسته بوده و در نتیجه، توسعه سیاسی به معنای گسترش آزادی‌های اساسی به طور کامل محقق نشده است.

عیوض‌زاده و پرندوش (5) در مقاله «تحلیل پارادایمی توسعه در اندیشه آمارتیا سن و نسبت آن با صلح کل عرفانی»، ضمن بررسی وجوه متمایز و مشترک اندیشه سن با پارادایم توسعه سیاسی لیبرالی، عناصر بنیادین این پارادایم را تحلیل می‌کنند. مقاله با طرح این پرسش که آیا تأکید سن بر ارزش‌شناسی، زیبایی‌شناسی، سوژه و توانمندسازی فردی، اندیشه او را به تحولی پارادایمی بدل می‌کند یا صرفاً تحولی درون پارادایم لیبرال است، به بررسی شباهت‌های پارادایمی اندیشه سن و نظریه صلح کل عرفانی می‌پردازد. هدف پژوهش حاضر، ارائه بدیلی نظام‌مند از رویکرد سن به مثابه رویکردی است که با تکیه بر توانایی و قابلیت‌های فرد، به نوعی در برابر نظام توسعه‌محور لیبرالی قدم علم کرده است. موضوع تحقیق حاضر از این جهت با پژوهش نگارنده شباهت دارد که پژوهش نگارنده نیز تلاش کرده تا از اندیشه سیاسی و الزامات جامعه‌شناختی فلسفه سن را به عنوان بدیلی در برابر رویکرد لیبرال‌مسئله‌گانه دولت‌های پنجم و ششم، به ویژه در حوزه‌هایی نظیر عدالت، آزادی و توسعه، معرفی کند.

در میان آثار انگلیسی نیز می‌توان به دو پژوهش اشاره کرد که ضمن تبیین رهیافت قابلیت، انتقادهای قابل تأملی به آن وارد کرده‌اند. یوان سمرسی (9)، در تحقیقی با عنوان «دیدگاه آمارتیا سن نسبت به توسعه اندیشه»، اشاره کرده است که زیست انسانی در یک خلأ وجود ندارد، بلکه زیست آدمی در محیطی فرهنگی، اجتماعی و فرهنگی واقع شده و این امر نه تنها هر نوع عاملیت مستقل و آزاد را تحت تأثیر قرار می‌دهد، بلکه مانع عاملیت انسانی می‌شود که در رهیافت قابلیت سن وجود دارد. به عبارت دیگر، سن معتقد است که توسعه نباید صرفاً به عنوان افزایش درآمد و ثروت تلقی شود، بلکه باید به عنوان فرآیندی دیده شود که به افراد امکان می‌دهد تا قابلیت‌های خود را گسترش داده و زندگی‌هایی را که برایشان ارزشمند است، دنبال کنند.

گاسپر (10)، در پژوهشی با عنوان «آیا رویکرد سن مبنای کافی برای در نظر گرفتن توسعه انسانی است؟»، نشان داده که آمارتیا سن در تعریف خود از مفهوم توسعه، تصویر دقیق و جامعی از شخص انسان ارائه نداده است. این که وجود یک فرد معقول که همواره خرد جمعی را پاس می‌دارد و از الزامات و پیامدهای نیک چنین سیاستی در عرصه اقتصاد آگاه است، اگرچه مفید فایده است، اما انسان بودن را منحصر در همین معقول‌بودگی تعریف و محدود کرده است. از این رو، نویسنده در انتقاد از نظریه سن، معتقد است که در رویکرد او، اشخاص عمدتاً گزینش‌گر هستند تا کنشگری واقعی در عرصه اجتماع و اقتصاد.

ادبیات نظری تحقیق

مفهوم قابلیت

سن برای تبیین دیدگاه خود در باب عدالت، به مفاهیمی به نام قابلیت استناد کرد. از نظر سن، قابلیت همانا «مجموعه‌ای از عملکردهای مختلف است که نه تنها برای فرد باارزش می‌باشد، بلکه شخص قادر است از میان آن‌ها دست به انتخاب بزند» (1). مفهوم قابلیت در اندیشه سن، بدون در نظر گرفتن آزادی و عملکرد، نارسا است. از این رو، آزادی و عملکرد عناصر اصلی رویکرد قابلیت محسوب می‌شوند. سن آزادی را در دو بعد فرصتی و فرایندی تبیین می‌کند. بعد فرصتی، خواست و توانایی انتخاب و پیگیری ارزش‌ها و هنجارهای معنادار برای زندگی است؛ و بعد فرایندی، استقلال کنش‌ها و تصمیمات از محدودیت‌های بیرونی تحمیلی (5).

مفهوم قابلیت به معنای وجود شرایط و موقعیت‌هایی است که گزینه‌های مختلفی را برای گزینش کردن آدمی در زندگی اجتماعی‌اش مهیا می‌کند. انسانی توانا به انتخاب است که بتواند آزادانه از گزینش و انتخاب خود دفاع کند. انسان فاقد قابلیت، یا به تعبیر درست‌تر انسان ناتوان، همواره سمت‌وسویی آسیب‌پذیر دارد. سن بارها در آثار متعددش تأکید کرده که وقتی از نظریه قابلیت سخن می‌گوییم، به این معنا نیز بایستی توجه کنیم که انسان فقیر، کسی نیست که درآمد مناسبی ندارد، بلکه انسان فقیر کسی است که قابلیت تغییر و دگرگونی فقر خود را دارد (5).

بنابراین، صرف داشتن منابع یا توانایی‌های بالقوه برای دستیابی به یک «بودن» و «انجام دادن» خاص، به معنای برخورداری از قابلیت نیست. این برخورداری، مستلزم آزادی واقعی برای انتخاب و پیگیری آن «بودن» و «انجام دادن» است. اگر فردی به دلیل موانع بیرونی (مانند تبعیض، فقر، یا سرکوب سیاسی) نتواند از ظرفیت‌های خود به نحو دلخواه بهره‌مند شود، قابلیت او محدود شده است، حتی اگر به ظاهر از امکانات و منابع کافی برخوردار باشد. به عبارت دیگر، قابلیت، عرصه‌ای از آزادی‌های واقعی است که فرد برای دستیابی به رفاه و شکوفایی در اختیار دارد. از این جهت، رویکرد قابلیت، بر رفع موانع و محدودیت‌هایی که مانع از انتخاب آزادانه و تحقق ظرفیت‌های افراد می‌شوند، تأکید می‌کند (11). این رویکرد، صرفاً به توزیع منابع مادی یا ارتقای سطح آموزش محدود نمی‌شود، بلکه به ایجاد شرایطی توجه دارد که در آن افراد بتوانند با استقلال و اختیار، مسیر زندگی خود را تعیین کنند و به اهداف ارزشمند خود دست یابند. این امر مستلزم توجه به ابعاد مختلف آزادی، از جمله آزادی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، و نیز رفع تبعیض و نابرابری در دسترسی به فرصت‌ها و منابع است. البته برخی از پژوهش‌گران علوم سیاسی نظیر دین معتقدند که با وجود برخی رویکردهای معطوف به عدالت و آزادی در رهیافت قابلیت در نظام فکری سن، اما با این حال، می‌توان عدم ملازمه منطقی میان این رهیافت و سه مسئله مهم، یعنی طبیعت وابسته بشری، موضوعات پرچالش در حوزه عمومی و نیز سرشت غیراخلاقی و غیرعادلانه نظام استثمارگرایانه سرمایه‌داری را به عنوان مهم‌ترین انتقادات به رهیافت قابلیت سن اشاره کرد (12).

البته نباید انتقاد برخی از نظریه‌پردازان حوزه توسعه، نظیر استیوارت و دنه‌اولین، را از یاد برد. از نظر این دو متفکر، رهیافت قابلیت آمارتیا سن زیادی فردگرایانه است و کمتر به ساحت اجتماعی و شکل‌گیری منافع افراد در جامعه توجه نشان می‌دهد. از نظر آن‌ها، سن انسان‌ها را به مثابه موجوداتی

تک‌ساحتی در نظر می‌گیرد، در صورتی که اشخاص را بایستی به صورت موجوداتی ارتباطی در نظر گرفت و نه به صورت اتم‌هایی جدا از هم (13).

اگرچه قابلیت‌های مدنظر سن، تحت تأثیر عوامل مختلفی از جمله محیط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی قرار دارند، اما از جهت جامعیت و توجه به خصیصه‌های کارکردی افراد، راه‌درازی در پیش دارند. بنابراین، بسیاری از پژوهش‌گران معتقدند که برای دستیابی به توسعه واقعی، باید از عواملی که انسان را صرفاً به عنوان موجودی با عاملیت در نظر گرفته است، درس گرفت. در واقع، انسان را بایستی در چارچوب محیط زیست فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی‌اش مورد بررسی قرار داد و بر این اساس، شرایطی را ایجاد کنیم که به افراد امکان دهد تا از قابلیت‌های خود در مقام یک فرد مستقل و آزاد به طور کامل استفاده کنند. این دیدگاه، رویکردی جامع و چندبعدی را به توسعه ارائه می‌دهد که فراتر از شاخص‌های اقتصادی سنتی می‌رود و به عوامل اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز توجه می‌کند (13).

توسعه سیاسی-اقتصادی

به‌رغم نظر برخی محققان سیاسی و اقتصادی معاصر، مبنی بر این که تعریف توسعه نباید متأثر از ارزش‌ها، آرمان‌ها و تمایلات فرهنگی باشد (14)، واقعیت‌های نظری و عملی خلاف این را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، توسعه نه تنها یک فرایند اقتصادی و فنی، بلکه یک پدیده فرهنگی و اجتماعی نیز هست که در بستری از ارزش‌ها و باورهای خاص شکل می‌گیرد. این ارزش‌ها و باورها، اهداف توسعه را تعیین می‌کنند و مسیر رسیدن به آن را مشخص می‌سازند. به عنوان مثال، در جوامعی که ارزش‌های فردگرایانه بر جمع‌گرایانه غلبه دارند، توسعه ممکن است بر افزایش ثروت فردی و رقابت اقتصادی متمرکز باشد، در حالی که در جوامعی با ارزش‌های جمع‌گرایانه، توسعه ممکن است بر کاهش نابرابری‌های اجتماعی و بهبود رفاه عمومی تأکید کند. از این رو، نمی‌توان تعریف واحدی از توسعه ارائه داد که برای همه جوامع و فرهنگ‌ها معتبر باشد. هر جامعه باید با توجه به ارزش‌ها، آرمان‌ها و تمایلات فرهنگی خود، تعریف خاصی از توسعه را ارائه دهد و بر اساس آن، سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه خود را طراحی کند.

توسعه را می‌توان تکامل سطح زندگی و دستیابی به شرایط آرمانی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دانست که آزادی، عدالت، پویایی اجتماعی، توسعه انسانی و رشد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را محقق می‌سازد. توسعه، روش‌های دستیابی به حرکتی تکاملی است که پدیده‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را متعادل ساخته و شرایطی نوین برای پویایی اجتماعی، اقتصادی و عدالت اجتماعی فراهم می‌کند (15). برخلاف پیشرفت، که حرکت به سمتی تازه را القا می‌کند، توسعه نوعی انطباق‌پذیری با وضعیت موجود و استمرار در تحول (هویت) است و از این رو با مفهوم پیشرفت متمایز است (15). بنابراین، هدف اساسی توسعه، بهبود کیفیت زندگی انسان از طریق افزایش درآمد، گسترش اشتغال و رفاه عمومی است (13).

اما توسعه به اقسام مختلفی تقسیم‌بندی می‌گردد که مهم‌ترین آن‌ها توسعه سیاسی، توسعه فرهنگی و توسعه اقتصادی است. در این میان، توسعه سیاسی از دیدگاه نظریه‌های مختلف، تعاریف متفاوتی دارد:

نظریه کارکردگرایی: در اینجا توسعه سیاسی یعنی مدرن شدن فرهنگ و جدا شدن ساختار سیاسی در یک سیستم.

نظریه تحرک اجتماعی: توسعه سیاسی یعنی تغییر مداوم ساختار سیاسی و پذیرش الگوهای جدید و کارآمد (شکستن الگوهای قدیمی و هدایت افراد به سمت سازمان‌های جدید).

نظریه دموکراسی: توسعه سیاسی یعنی تحقق ارزش‌ها و مدل دموکراتیک در جامعه.

نظریه رهبری: توسعه سیاسی یعنی حاکمیت رهبران و اجرای سیاست‌های غیرسنتی برای استقرار یک نظام اداری عقلانی (16).

با توجه به این تعاریف، به طور کلی توسعه به معنای تغییر مثبت و مطلوب در ابعاد مختلف زندگی (فرهنگی، اقتصادی و سیاسی) است. مقوله توسعه سیاسی از اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه ۱۹۶۰ در چارچوب مطالعات سیاست‌های تطبیقی مورد توجه دانشمندان علوم سیاسی قرار گرفت، هرچند پیش از آن نیز، در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰، محققان و فلاسفه سیاسی به تحلیل آن بر اساس دگرگونی‌های اجتماعی می‌پرداختند. پس از جنگ جهانی دوم، با خوش‌بینی به روند توسعه سیاسی و دگرگونی‌های اجتماعی نگریده می‌شد و محققان، تحت تأثیر موفقیت‌ها و رونق اقتصادی غرب، به ویژه آمریکا، آن را مثبت و امیدوارکننده ارزیابی می‌کردند. توسعه بر مبنای الگوهای متعددی تحلیل می‌شود و محققان عمدتاً سه پارادایم نوسازی، وابستگی و رهایی‌بخش را در ذیل این مبحث بررسی کرده‌اند.

پارادایم نوسازی، قدیمی‌ترین رویکرد در توسعه، بر نظریه‌های اقتصادی نئوکلاسیک و سیاسی لیبرال استوار است. این دیدگاه با محوریت «استعاره رشد»، توسعه را معادل «ایده پیشرفت» می‌داند و آن را فرآیندی ارگانیک، ذاتی، جهت‌دار، تجمعی، برگشت‌ناپذیر و هدفمند تلقی می‌کند (14). در این مکتب، توسعه به معنای رشد در آمد سرانه و افزایش مستمر تولید ملی است که از طریق انباشت سرمایه و پیشرفت تکنولوژی حاصل می‌شود. با این حال، نظریه‌های نوسازی با این کاستی مواجه بودند که توسعه را صرفاً در چارچوب مفاهیم اقتصادی تحلیل می‌کردند و به شرایط نهادی و ساختاری لازم برای تحقق توسعه اقتصادی توجه کافی نداشتند (14). علاوه بر این، نوسازی بر این فرض استوار بود که کشورهای توسعه‌نیافته می‌توانند با تقلید از الگوهای توسعه‌یافته، به توسعه دست یابند. این الگوها معمولاً شامل سرمایه‌گذاری‌های کلان، صنعتی‌سازی سریع و ترویج ارزش‌های غربی بود. با این حال، تجربه نشان داد که این الگوها همیشه در کشورهای توسعه‌نیافته کارساز نیستند و حتی ممکن است منجر به بروز مشکلاتی مانند افزایش نابرابری، تخریب محیط زیست و از بین رفتن فرهنگ بومی شوند. از این رو، رویکردهای دیگری به توسعه ظهور کردند که به جنبه‌های غیر اقتصادی توسعه، مانند عدالت اجتماعی، مشارکت مردمی و حفظ محیط زیست، توجه بیشتری داشتند (14).

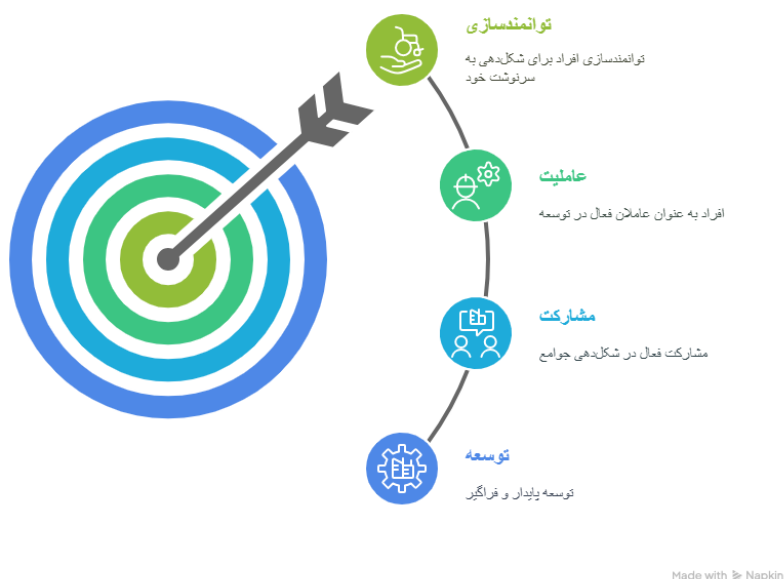
مکتب وابستگی، در مقابل مکتب نوسازی که توسعه را از منظر کشورهای غربی بررسی می‌کند، از دیدگاه جهان سوم به توسعه می‌پردازد و به مثابه واکنشی به سلطه فکری مکتب نوسازی آمریکایی است (14). در این میان، اغلب مباحث توسعه، چه مبتنی بر نظریه انتقادی، چه نظریه نوسازی یا ترکیبی از هر دو، در چارچوب اقتصادی به تخصیص منابع مادی در جامعه می‌پردازند (14). ناکارآمدی این چارچوب صرفاً اقتصادی در تبیین و رفع توسعه‌نیافتگی، توجه به چارچوب‌های نهادی و ساختاری توسعه اقتصادی را تقویت کرد و مفهوم توسعه را از رویکردی کمی و اقتصادی به رویکردی کیفی و جامعه‌شناختی تغییر داد. گسترش ابعاد مفهومی توسعه به حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، آن را به موضوع تحلیل جامعه‌شناختی تبدیل کرد و واحد تحلیل را از اقتصاد به جامعه (دولت-ملت) تغییر داد (14).

از سوی دیگر، توسعه اقتصادی، تحرکی چندجانبه است که شامل بهره‌گیری از منابع انرژی، تولید و روش‌های کار نوین می‌شود. این فرایند، اهمیت بخش کشاورزی را کاهش و بر اهمیت بخش صنعت می‌افزاید و رشد تولید کالاهای سرمایه‌ای از کالاهای مصرفی پیشی می‌گیرد. تقسیم کار، پیشرفت‌های فنی و تشکیل سرمایه، کارآیی نیروی انسانی و رشد در آمد سرانه را افزایش می‌دهند (15). در جوامع امروزی، توسعه عمدتاً با توسعه اقتصادی تعریف می‌شود و این دو، مقوله‌ای جدایی‌ناپذیرند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که در جوامع توسعه‌یافته غربی، عوامل اقتصادی و تکنولوژیکی، محرک اصلی توسعه بوده‌اند. گوی روشه در کتاب «تغییرات اجتماعی» خاطر نشان می‌کند که صنعتی شدن، ابزاری کاربردی یا حتی هدفی اساسی در نوسازی است که حول آن، انگیزه‌ها و نیروها شکل می‌گیرند و به نام آن، مسئولیت‌های سیاسی، کنترل‌ها و مقررات قضایی وضع می‌شوند. جابه‌جایی جمعیت‌ها و تغییر شکل زندگی و سازمان اجتماعی نیز در راستای پاسخ به نیازهای صنعتی شدن صورت می‌گیرد. بدین ترتیب، اهمیت عوامل اقتصادی و تکنیکی در دگرگونی‌های اجتماعی که پیش‌تر نادیده گرفته می‌شد، اکنون آشکار است (15).

روش تحقیق

روش‌شناسی تحقیق حاضر نیز از نوع توصیفی-تحلیلی با رویکرد کاربردی-توسعه‌ای است. روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و روش ابزار گردآوری داده‌ها به صورت فیش‌برداری از منابع مرتبط است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی می‌باشد. چارچوب نظری تحقیق حاضر، رویکرد قابلیت آماری سن، نظریه پرداز و اقتصاددان هندی است.

رهیافت قابلیت آماری سن

شکل ۱- رهیافت قابلیت آماری سن

یافته‌های تحقیق

عدالت و برابری در دولت‌های پنجم و ششم

دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) با هدف بازسازی کشور پس از جنگ تحمیلی، سیاست‌های اقتصادی مبتنی بر تعدیل ساختاری، آزادسازی اقتصادی و کوچک‌سازی دولت را در پیش گرفت. این سیاست‌ها، هرچند در برخی شاخص‌های کلان اقتصادی موفقیت‌هایی داشتند، اما از منظر عدالت اجتماعی و توانمندسازی اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه روستاییان و اقشار کم‌درآمد، با چالش‌هایی مواجه شدند. دولت هاشمی با تأکید بر رشد اقتصادی، به دنبال افزایش تولید ناخالص داخلی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی بود. اما این رویکرد، بدون توجه کافی به توزیع عادلانه منابع و فرصت‌ها، منجر به افزایش شکاف طبقاتی و نابرابری‌های اجتماعی شد. بر اساس رویکرد قابلیت آماری سن، توسعه باید به معنای گسترش آزادی‌ها و توانمندی‌های افراد برای انتخاب زندگی‌ای باشد که برایشان ارزشمند است، نه صرفاً افزایش شاخص‌های اقتصادی. اگرچه دولت هاشمی رفسنجانی با این گفتمان پیش می‌رفت که استراتژی سازندگی نیابستی احساس بهبود عمومی توسط مردم را مختل کند، ولی تحقیقات بسیاری نشان می‌دهد که به واسطه این احساس عمومی از بهبود وضعیت اقتصادی کشور، دولت از پروژه‌های بزرگ در حوزه سازندگی عقب‌نشینی کرده است (۱۷). این نشان می‌دهد که دولت صرفاً به دنبال تقویت احساس عمومی مردم، ولی به شیوه‌ای غیرمعقول و ناصحیح بود. از همین رو، در پیش بردن

برنامه‌های اقتصادی‌اش، به جای تکیه بر داده‌های واقعی اقتصادی مانند شرایط مسکن، درآمد-هزینه و ... عمدتاً به حس عمومی که از طریق برخی نهادها به دولت پمپاژ می‌شود، تکیه می‌کند و این، از نظر سیاسی، یک شکاف را میان دولت هاشمی و مردم ایجاد کرد که خودش را در نهایت با انتخاب خاتمی در سال ۱۳۷۶ پدیدار ساخت.

از سوی دیگر، سن معتقد است که اقتصاد رفاه و توسعه بیش از حد بر مفاهیمی مانند سودمندی و تولید ناخالص داخلی تمرکز می‌کند و توانایی‌ها و آزادی‌های واقعی افراد را نادیده می‌گیرد. او استدلال می‌کند که صرفاً افزایش درآمد یا ثروت، لزوماً به بهبود رفاه و کیفیت زندگی افراد منجر نمی‌شود. در واقع، سن بر توانمندی‌ها و قابلیت‌های افراد تأکید دارد؛ یعنی مجموعه‌ای از آزادی‌ها و فرصت‌هایی که افراد برای رسیدن به اهداف ارزشمند خود در اختیار دارند. سن تأکید می‌کند که به جای تمرکز صرف بر روی کمیت، باید بر کیفیت زندگی و توانایی انتخاب افراد تمرکز کرد (18).

در بررسی نقش عناصر اقتصادی دولت‌های پنجم و ششم، به این نتیجه می‌رسیم که توجه به رفاه عمومی همراه با نوعی سخن‌درمانی غیرضرور همراه بود که بسیاری از اقدامات دولت در زمینه احیای بافت‌های فرسوده و رونق تولید و رشد سرمایه‌گذاری و ... را به کلی می‌پوشاند. دولت در واقع، از نظر سیاسی، متکی به شخص هاشمی رفسنجانی بود و این، یک عدم تعادل را در بدنه دولت، مابین نیروی اقتصادی و نیروهای سیاسی-اجتماعی ایجاد کرد. می‌توان گفت بخش بزرگی از عدم کارایی دولت‌های پنجم و ششم در حوزه توسعه انسانی و رشد قابلیت‌های افراد، به تناقض‌های چاره‌ناپذیر نیروهای درون دولت برمی‌گشت. نیروهایی که خیلی زود در سیمای کارگزاران و جبهه اصلاحات و ... خود را نشان داد.

نظریه عدالت سن، امکانات بی‌شماری برای بازخوانی و تفسیر رویکردهای اقتصادی و سیاسی ایران معاصر در اختیار پژوهش‌گر قرار می‌دهد. به ویژه این که پس از دفاع مقدس، دولتی بر سر کار آمد که هدف اصلی‌اش، توسعه و آبادانی و سازندگی خرابی‌های جنگ و پیش بردن ایران به سمت و سوی یک اقتصاد با رویکرد بازار آزاد بود. به نظر می‌رسد که دولت‌های پنجم و ششم هاشمی رفسنجانی، اگرچه با نیت توسعه، بیشتر بر شاخص‌های کلان اقتصادی و رشد تولید ناخالص داخلی متمرکز بوده‌اند، اما در عمل، به ارتقای قابلیت‌های انسانی و توزیع عادلانه فرصت‌ها توجه کافی مبذول نداشته‌اند. در واقع، تمرکز صرف بر رشد اقتصادی، بدون توجه به ابعاد انسانی و سیاسی توسعه، منجر به ایجاد شکاف‌های عمیق طبقاتی و احساس نابرابری در جامعه شد. با در نظر داشتن رهیافت قابلیت آمارتیا سن، بهتر می‌توان رویکرد اقتصادی توسعه‌محور دولت‌های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران را تحلیل کرد.

سن، قابلیت را همانا توانایی زندگی کردن به شیوه‌ای می‌داند که برای شخص ارزشمند و معتبر است (5). قابلیت، توانایی انتخاب نوع زندگی مطلوب در تمامیت زندگی‌های ممکن را به اشخاص می‌دهد و این زمینه‌ساز نوعی آزادی است که ساحت انتخاب‌ها و گزینش‌های یک فرد را افزایش می‌دهد (19). با توجه به تحلیل داده‌های اقتصادی و سیاسی دولت‌های پنجم و ششم، می‌توان به جرأت گفت که دولت هاشمی رفسنجانی با تمرکز بر عناصر توسعه‌محور، به دنبال شکلی از اقتصاد رفاه و توسعه بود که بیش از هر چیز مبتنی بر قابلیت‌های اقتصادی افراد باشد. در واقع، دولت هاشمی رفسنجانی، با دنبال کردن پروژه‌های بزرگ اقتصادی و عدم توجه به رشد قابلیت‌های انسانی، زمینه‌سازی یک اقتصاد توسعه‌گرای نامتوازن را ایجاد کرد. این امر، به نوبه خود، زمینه را برای بروز نارضایتی‌های اجتماعی و سیاسی فراهم آورد و مشروعیت سیاسی نظام را زیر سؤال برد. به بیان دیگر، دولت‌های مزبور، با غفلت از اصل «توسعه انسانی» و عدم توجه به قابلیت‌های افراد، در واقع، بذر ناآرامی‌های سیاسی را در دل جامعه کاشت. توسعه‌ای که صرفاً بر اعداد و ارقام تکیه داشته باشد و به انسان به عنوان محور اصلی توسعه توجه نکند، محکوم به شکست است. زیرا، انسان‌ها، نه فقط ابزار تولید، بلکه هدف غایی توسعه هستند و بدون ارتقای قابلیت‌های آن‌ها، نمی‌توان به توسعه‌ای پایدار و متوازن دست یافت (20).

از همین رو، گذار از دولت توسعه‌محور به دولت توسعه‌گرا، مستلزم بازتعریف مفهوم توسعه و قرار دادن انسان در مرکز آن است. دولت توسعه‌گرا باید نه تنها به رشد اقتصادی، بلکه به ارتقای قابلیت‌های انسانی، توزیع عادلانه فرصت‌ها و تضمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی توجه کند. این امر مستلزم سرمایه‌گذاری در آموزش، بهداشت و فرهنگ است و همچنین ایجاد نهادهایی که از حقوق و آزادی‌های شهروندان محافظت کنند. دولت توسعه‌گرا باید به جامعه مدنی اجازه دهد که نقش فعال‌تری در توسعه ایفا کند و به صدای مردم گوش دهد. در غیر این صورت، هرگونه تلاشی برای توسعه، محکوم به شکست خواهد بود. تجربه دولت‌های پنجم و ششم نشان داد که توسعه اقتصادی، بدون توجه به ابعاد اجتماعی و سیاسی، نمی‌تواند پایدار باشد. توسعه پایدار، مستلزم توسعه انسانی است و توسعه انسانی، مستلزم ارتقای قابلیت‌های افراد و تضمین آزادی‌های آن‌هاست. تنها در این صورت است که می‌توان به جامعه‌ای عادلانه و مرفه دست یافت. به عبارت دیگر، دولت باید از یک دیدگاه «ابزارانگاره» نسبت به انسان، به یک دیدگاه «ارزش‌مدارانه» در این خصوص گذار کند. در این دیدگاه، انسان نه صرفاً به عنوان ابزاری برای تولید و توسعه اقتصادی، بلکه به عنوان یک هدف غایی و دارای ارزش ذاتی نگریسته می‌شود. بنابراین، سیاست‌های دولت باید به گونه‌ای طراحی شوند که به ارتقای کرامت انسانی، افزایش رفاه و خوشبختی و تضمین آزادی‌های اساسی افراد کمک کنند.

نظریه عدالت سن نقطه مقابل این رویکرد بود. سن، اقتصاد رفاه و توسعه را به رویکردی انسان‌محور سوق داد که در آن آزادی‌ها و توانمندی‌های افراد، شاخص‌های اصلی موفقیت هستند، نه صرفاً ثروت و درآمد. سن یادآوری می‌کند که هدف نهایی توسعه، بهبود رفاه و کیفیت زندگی افراد است، نه فقط افزایش ثروت ملی. مفهوم قابلیت، در واقع، توسعه جنبه انسانی اقتصاد رفاه و توسعه بود. سن معتقد بود که فقر نه تنها به معنای کمبود درآمد، بلکه به معنای کمبود آزادی و توانایی برای انجام کارهایی است که فرد برای زندگی خود ارزشمند می‌داند (21). این رویکرد، توجه را از اندازه‌گیری‌های صرفاً اقتصادی به سمت جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی توسعه معطوف می‌کند. از همین رو، شاخص‌های اقتصادی و سیاسی دولت‌های پنجم و ششم به خوبی نشان می‌دهد که اگرچه از نظر توجه به زیرساخت‌های اقتصادی، رشد تولید و توسعه نهادهای اداری-مالی و بیش از همه بالا رفتن کیفیت زندگی مردم بعد از ۸ سال جنگ مداوم، ما شاهد آمارهای خوبی هستیم، اما هر شکل از توسعه اقتصادی، بدون توجه به عدالت و برابری، چیزی جز شکاف اقتصادی و بحران‌های دامنه‌دار در حوزه‌های اجتماعی به دنبال نخواهد داشت.

به این ترتیب، نظریه عدالت سن نه تنها یک دیدگاه اقتصادی، بلکه یک فلسفه اجتماعی و سیاسی است که به دنبال ارتقای عدالت و رفاه برای همه افراد است. او با تأکید بر اهمیت آزادی‌ها و توانمندی‌ها، به ما یادآوری می‌کند که هدف نهایی توسعه، ایجاد یک جامعه عادلانه‌تر و انسانی‌تر است که در آن همه افراد فرصت داشته باشند تا زندگی خود را به بهترین شکل ممکن بسازند (22).

رشد نامتوازن اقتصادی تا حد زیادی ناشی از سیاست‌های تعدیل اقتصادی دولت هاشمی بود. در سال ۱۳۶۸، دولت در ابتدا تلاش کرد با حذف برخی از مقررات دست‌وپاگیر در زمینه تجاری و اقتصادی، زمینه رشد سرمایه‌گذاری صنعتی را فراهم کند. در دولت دوم هاشمی رفسنجانی، سیاست‌های تعدیل ساختاری، با خصوصی‌سازی هزاران بنگاه و کارخانه دولتی کلید زده شد (23). با وجود تلاش‌های دولت، شاخص‌های اقتصادی به طور کامل محقق نشد و وابستگی اقتصاد ایران به نفت، حجم دولت، ناتوانی در دستیابی به اهداف توسعه، یارانه‌های گزینشی و عدم اصالت و مبنای اسلامی-ایرانی طرح‌ها و نبود زیرساخت‌های لازم، منجر به رانت‌خواری، ثروت‌های بادآورده، تورم، افزایش نقدینگی و شکاف طبقاتی شد و دستاوردهای مثبت این دوره را تحت الشعاع قرار داد (24).

البته نباید فراموش کرد که دولت هاشمی تلاش می‌کرد با دنبال کردن یک ایده نئوکلاسیک، یعنی توسعه از بالا، زمینه و بستر لازم برای برنامه‌های اقتصادی‌اش را بدون هیچ‌گونه چالش و بحران سیاسی دنبال کند. اساساً توسعه از بالا مبتنی بر این فرض است که برای هر نوع توسعه، به ویژه توسعه سیاسی یا اجتماعی، ضروری است که کشور از نظر اقتصادی توسعه‌یافته باشد. به همین جهت، بخش بزرگی از نیروهای بروکراتیک دولت که

دنبال‌روی اقتصاد لیبرال و توسعه‌محور بودند، تلاش می‌کردند در برنامه‌ریزی‌های سالانه و چهارساله، توسعه اقتصادی را بدون توجه به الزامات سیاسی و اجتماعی‌اش پیش ببرند (25).

نقد مبانی هنجاری-اخلاقی اقتصاد رفاه و توسعه در دولت‌های پنجم و ششم

آمارتیا سن به نقد مبانی هنجاری-اخلاقی اقتصاد رفاه و توسعه پرداخته است. او از دهه ۸۰ میلادی، با رویکرد قابلیت، به نقد این مبانی وارد شد و بر اهمیت آزادی در فرآیند توسعه اقتصادی تأکید دارد. رویکرد سن، بر گسترش آزادی‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی متمرکز دارد و این آزادی‌ها را به مثابه ابزاری برای توسعه پایدار در نظر می‌گیرد. او مفاهیم شهروندی را از حوزه‌های اندیشه سیاسی به اقتصاد توسعه و رفاه وارد کرد. سن معتقد است که توسعه صرفاً نباید به افزایش تولید ناخالص داخلی یا درآمد سرانه محدود شود، بلکه باید به توانمندسازی افراد و افزایش «قابلیت‌ها»ی آن‌ها برای دستیابی به زندگی‌ای که برایشان ارزشمند است، توجه کند. این قابلیت‌ها شامل مواردی چون دسترسی به آموزش، بهداشت، مسکن، فرصت‌های شغلی و آزادی‌های سیاسی و اجتماعی می‌شود. از نظر سن، فقر نه تنها کمبود درآمد، بلکه کمبود قابلیت‌هاست. به همین دلیل، سیاست‌های توسعه باید بر رفع این کمبودها و گسترش انتخاب‌های افراد متمرکز باشند.

سن با نقد رویکردهای فایده‌گرایانه در اقتصاد رفاه، استدلال می‌کند که این رویکردها تنها به جمع کردن رفاه فردی (معمولاً از طریق درآمد) توجه می‌کنند و تفاوت‌های مهم بین افراد در تبدیل منابع به رفاه را نادیده می‌گیرند. به عنوان مثال، فردی که بیمار است، با همان میزان درآمد ممکن است رفاه کمتری نسبت به فرد سالم داشته باشد. بنابراین، سیاست‌های رفاهی باید به توزیع عادلانه‌تر قابلیت‌ها توجه کنند، نه صرفاً توزیع عادلانه‌تر درآمد. اندیشه سن بر اهمیت مشارکت فعال شهروندان در فرآیندهای تصمیم‌گیری تأکید دارد. او معتقد است که شهروندان باید از حقوق سیاسی و اجتماعی برخوردار باشند تا بتوانند نیازها و خواسته‌های خود را به گوش سیاست‌گذاران برسانند و بر سیاست‌های توسعه تأثیر بگذارند. در واقع، سن شهروندی را نه تنها یک حق، بلکه یک مسئولیت می‌داند. شهروندان مسئولیت دارند تا در شکل‌دهی به جامعه‌ای عادلانه‌تر و مرفه‌تر مشارکت کنند. اما در نقد سیاست‌های رفاهی دولت‌های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران می‌توان به سه دسته‌بندی مشخص رسید که از جهت چارچوب نظری، در تضاد کامل با نظریه عدالت سن قرار داشت:

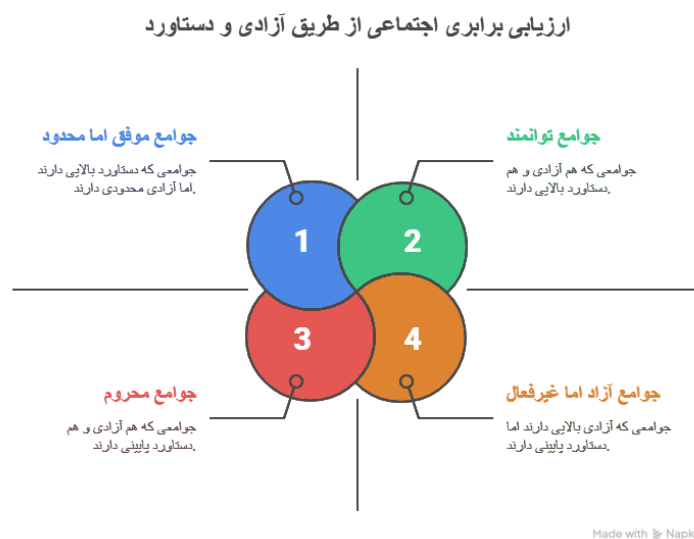
۱- تمرکز بر رشد اقتصادی به جای توسعه انسانی و به حاشیه رفتن عدالت اجتماعی

بنیاد ایده قابلیت بر مفهوم آزادی دستیابی قرار دارد. آزادی ناظر بر فرصت‌های واقعی انجام چیزی است که ما برای آن ارزش قائل هستیم و دستاورد ناظر بر آن چیزی است که ما از عهده انجامش برآمده‌ایم (26). به باور آمارتیا سن، نابرابری اجتماعی را می‌توان از منظر دستاوردها یا آزادی‌ها بررسی کرد. سن معتقد است تطابق کامل این دو ضروری نیست و تمایز میان آزادی و دستاورد برای ارزیابی‌های اجتماعی اهمیت اساسی دارد (2). به عبارت دیگر، صرفاً حصول دستاورد برابر، لزوماً نشان‌دهنده برابری در آزادی‌ها نیست. برای مثال، دو فرد ممکن است از سطح یکسانی از آموزش برخوردار باشند (دستاوردی برابر)، اما یکی به دلیل محدودیت‌های اجتماعی یا فرهنگی، آزادی کمتری در انتخاب رشته تحصیلی یا مسیر شغلی خود داشته باشد. به همین ترتیب، فراهم کردن آزادی‌های برابر، لزوماً به دستاوردهای برابر منجر نمی‌شود. استعدادهای، ترجیحات و شرایط اولیه افراد متفاوت است و این تفاوت‌ها می‌تواند در میزان موفقیت و دستاوردهای آنان تأثیرگذار باشد. از این رو، ارزیابی نابرابری اجتماعی باید هم به توزیع دستاوردها و هم به توزیع آزادی‌ها توجه کند و صرفاً بر یکی از این دو تمرکز نکند. به همین دلیل است که سن تأکید افراطی بر آزادی را بدون توجه به زمینه و امکانات آن قابل قبول نمی‌داند (27).

بر پایه نظریه سن می‌توان گفت که دولت هاشمی رفسنجانی با تأکید بر رشد اقتصادی، به دنبال افزایش تولید ناخالص داخلی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی بود، ولی این رویکرد، بدون توجه کافی به توزیع عادلانه منابع و فرصت‌ها و بدون توجه به قابلیت افراد در دگرگون کردن موقعیت اجتماعی

خود، منجر به افزایش شکاف طبقاتی و نابرابری‌های اجتماعی می‌شد. بنابراین، بر اساس رویکرد قابلیت آماری سن، توسعه باید به معنای گسترش آزادی‌ها و توانمندی‌های افراد برای انتخاب زندگی‌ای باشد که برایشان ارزشمند است، نه صرفاً افزایش شاخص‌های اقتصادی. به عبارت دیگر، توسعه از دیدگاه سن، فراتر از رشد اقتصادی صرف است و نیازمند فراهم آوردن فرصت‌ها و امکاناتی است که افراد را قادر سازد تا به طور فعال در تعیین سرنوشت خود نقش داشته باشند. این شامل دسترسی به آموزش، بهداشت، فرصت‌های شغلی و مشارکت سیاسی می‌شود. در دوره هاشمی رفسنجانی، اگرچه رشد اقتصادی قابل توجهی حاصل شد، اما به دلیل عدم توجه کافی به این ابعاد، نتایج آن به طور عادلانه توزیع نشد و بسیاری از افراد از مزایای آن محروم ماندند. در نتیجه، نابرابری‌های اجتماعی تشدید شد و شکاف بین فقیر و غنی گسترده‌تر گردید (28).

این امر نشان می‌دهد که تمرکز صرف بر شاخص‌های اقتصادی، بدون توجه به توسعه انسانی و گسترش قابلیت‌ها، نه تنها منجر به توسعه پایدار و عادلانه نمی‌شود، بلکه باعث فقر فزاینده‌ای در میان بخش بزرگی از اقشار جامعه می‌شود (29). حال اگر بخواهیم از منظری جامعه‌شناختی، نظریه عدالت سن را بر عملکرد اقتصادی و سیاسی دولت هاشمی رفسنجانی مورد تطبیق قرار دهیم، می‌بایستی یادآوری کنیم که تحقق برابری اجتماعی، در جامعه‌ای که فاقد توانمندی‌ها و دستاوردهای اجتماعی و سیاسی است، بسیار محدود، و در جامعه‌ای که دارای قابلیت و دستاوردهای حیاتی یک اجتماع حقیقی است، ریشه هر شکل از روابط اجتماعی است. در شکل ۱- به خوبی می‌توان تأثیر آزادی و دستاورد در برابری اجتماعی را مشاهده کرد.

شکل ۲- ارزیابی برابری اجتماعی از طریق آزادی و دستاورد

بر پایه نظریه عدالت سن، جامعه ایران در فاصله سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶، اگرچه از نظر تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه محور، رشد زیادی تجربه کرده است، اما به دلیل عدم توجه به توسعه انسانی، جامعه‌ای موفق و محدود طبقه‌بندی می‌شود.

۲. نادیده گرفتن ابعاد اجتماعی و فرهنگی توسعه

دولت هاشمی رفسنجانی با دنبال کردن سیاست‌های اقتصادی رفاه و توسعه، نه تنها دامنه نفوذ دولت در ساحت‌های اقتصادی را باز کرد، بلکه طبقه اقتصادی تازه‌ای را به وجود آورد که بیش از هر چیز، وظیفه‌اش حمایت سیاسی-اقتصادی از دولت بود (16). خصوصی‌سازی‌های بی‌ضابطه و فراتر از قانون، باعث شد تا طبقه جدید اقتصادی، خیلی زود به نقشش در قبض و بسط اقتصادی دولت پی ببرد. برنامه‌های اقتصادی دولت هاشمی با

محوریت و نقش اصلی دولت طراحی و پیش برده می‌شدند؛ آن هم بدون این که بسترهای لازم و مناسب برای مشارکت جامعه در آن پیش‌بینی شده باشد.

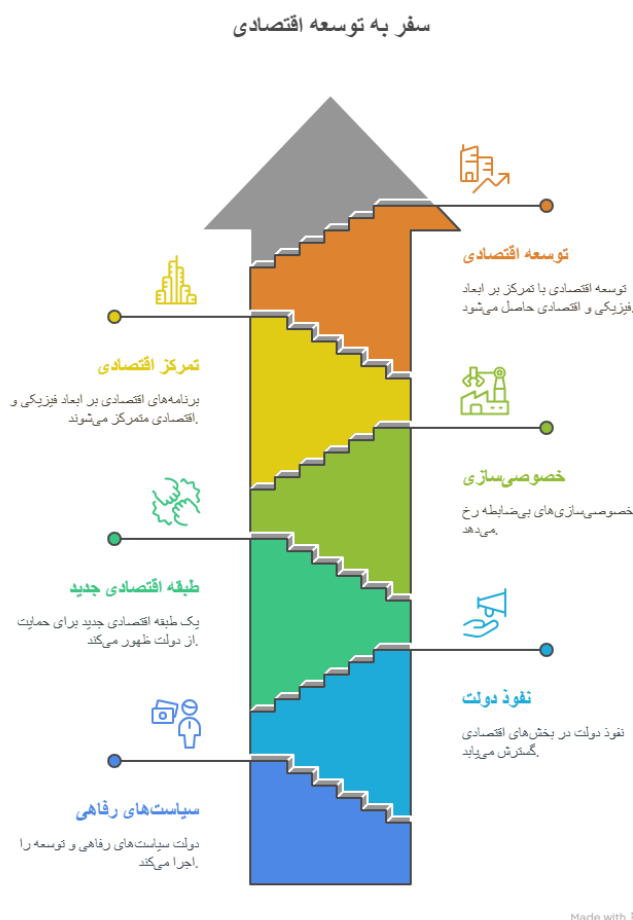
رویکرد آمارتیا سن، به عنوان یک چارچوب نظری جایگزین، تلاش دارد تا با تأکید بر نقش عوامل اجتماعی و فرهنگی در توانمندسازی افراد، به یک الگوی توسعه انسانی محور دست یابد. این رویکرد، بر این باور است که توسعه، صرفاً به معنای افزایش درآمد و ثروت نیست، بلکه به معنای گسترش آزادی‌ها و فرصت‌های افراد برای زندگی بهتر است. به عبارت دیگر، توسعه زمانی محقق می‌شود که افراد بتوانند با برخورداری از امکانات و فرصت‌های مناسب، استعدادهای خود را شکوفا کرده و به اهداف خود دست یابند (30).

اما وقتی دولت هاشمی رفسنجانی توسعه اقتصادی را در اولویت برنامه‌های دولت خود قرار داد، به ابعاد اجتماعی و فرهنگی توسعه، به ویژه نقش توجه به توانمندسازی و پرورش قابلیت‌ها و استعدادهای بالقوه انسانی، به کلی بی‌توجه بود. در نتیجه، سیاست‌های توسعه‌ای دولت هاشمی عمدتاً بر ابعاد فیزیکی و اقتصادی متمرکز بود و به جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی توسعه توجه کمتری داشت. این در حالی است که رویکرد قابلیت آمارتیا سن بر اهمیت عوامل اجتماعی، فرهنگی و نهادی در توانمندسازی افراد تأکید دارد. به این ترتیب، می‌توان گفت که در دوران ریاست‌جمهوری هاشمی رفسنجانی، الگوی توسعه‌ای غالب، مبتنی بر رشد اقتصادی و توسعه زیرساخت‌های فیزیکی بود و سایر ابعاد توسعه، به ویژه توسعه انسانی و اجتماعی، مغفول واقع شدند. این امر، با انتقاداتی از سوی صاحب‌نظران و اندیشمندان مواجه شد که معتقد بودند توسعه پایدار و متوازن، نیازمند توجه همه‌جانبه به ابعاد مختلف توسعه، از جمله ابعاد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است. می‌توان گفت مدل توسعه سرمایه‌داری در دولت هاشمی رفسنجانی به سمت‌وسوی نوعی تکنوکراسی پیش رفت که نه تنها امکان توجه به ابعاد اجتماعی و فرهنگی حیات انسانی نبود، بلکه خود دولت پیشگام در عرصه محدود کردن آزادی‌های سیاسی و اجتماعی بود. دولت هاشمی دچار یک تناقض درونی بود. از یک سو، با ایجاد ساختارهای نوین در حوزه اقتصادی، تلاش می‌کرد ایران پساجنگ را توسعه دهد و از سوی دیگر، به خوبی می‌دانست که از الزامات و پیامدهای مستقیم باز کردن فضای اقتصادی کشور، از بین رفتن ساحت ایدئولوژیک دولت و باز شدن فضای سیاسی کشور بود. به ویژه این که دولت هاشمی با در پیش گرفتن هنجارهای بین‌المللی، تلاش کرد تا سرمایه‌گذاران خارجی را برای سرمایه‌گذاری در داخل کشور تشویق کند (31).

با این حال، دولت هاشمی بدون توجه به پیامدهای اجتماعی مدل توسعه سرمایه‌داری، خیلی زود متوجه الزامات سیاسی-اجتماعی چنین رویکردی در اقتصاد شد. از همین رو، خود پیشگام مقابله با برخی از بحران‌های سیاسی شد و در بسته شدن فضای سیاسی-اجتماعی کشور، نقش محوری برعهده داشت.

در شکل ۳ می‌توان مدل توسعه سرمایه‌داری دولت هاشمی رفسنجانی و پیامدهای اقتصادی مستقیم آن را مشاهده کرد. به شیوه‌ای طولی، اعمال سیاست‌های رفاهی دولت هاشمی، باعث نفوذ بیشتر دولت در ساختار جامعه شد و این زمینه‌ساز پدید آمدن طبقه‌ای شد که با پیش بردن خصوصی‌سازی، تمرکز و توسعه اقتصادی را هدف اصلی دولت قرار دادند. این طبقه، با تکیه بر قدرت و ثروت حاصل از خصوصی‌سازی، به تدریج از بدنه جامعه منفک شد و در نتیجه، شکاف طبقاتی عمیق‌تری در جامعه ایجاد گردید. تمرکز ثروت در دست عده‌ای خاص، ضمن افزایش نارضایتی عمومی، مانع از توزیع عادلانه فرصت‌ها و منابع گردید. اساساً ماهیت دولت مدرن در ایران معاصر، همواره با شکلی از طبقه اقتصادی نوظهور پیوند خورده است. طبقه‌ای ساخته دولت که تنها وظیفه‌اش حمایت از برنامه‌های اقتصادی و سیاسی-اجتماعی دولت است (32). پیامد دیگر این مدل، افزایش وابستگی اقتصاد کشور به درآمد‌های نفتی بود. دولت هاشمی با تکیه بر این درآمدها، به اجرای پروژه‌های عمرانی گسترده و سیاست‌های رفاهی پرداخت، اما این امر در نهایت منجر به آسیب‌پذیری بیشتر اقتصاد در برابر نوسانات قیمت نفت شد. به طور کلی، مدل توسعه سرمایه‌داری

دولت هاشمی، با وجود برخی دستاوردهای اقتصادی، به دلیل عدم توجه به عدالت اجتماعی و وابستگی به نفت، زمینه‌ساز بروز مشکلات اقتصادی و اجتماعی متعددی در دهه‌های بعد گردید.

شکل ۳- توسعه اقتصادی؛ بدون در نظر گرفتن قابلیت‌های انسانی

۳. عدم توجه به توسعه روستایی و ناهماهنگی‌های گفتمانی

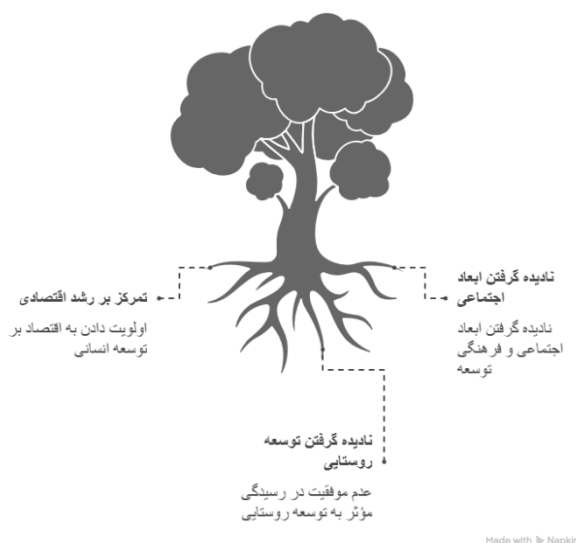
آمارتیا سن به عنوان نظریه‌پرداز رهیافت قابلیت، در انتقاد از مبانی و مولفه‌های بنیادین اقتصاد رفاه و توسعه، به حاشیه رفتن انسان از محور توسعه و رفاه را از مهم‌ترین پیامدهای اقتصاد رفاه و توسعه به شمار آورد. سن با تمرکز بر مفهوم عاملیت انسانی در اقتصاد، هم با مطلوبیت نواقص اقتصاددان‌ها مقابله کرد و هم با به حاشیه رفتن انسان‌ها در نظریه اقتصاد رفاه و توسعه. در رویکرد سن، انسان به منزله غایت و یک عامل مشارکت‌کننده و فعال در نظر گرفته می‌شود (33).

به این ترتیب، رهیافت قابلیت آمارتیا سن، تلاشی برای بازگرداندن انسان به جایگاه اصلی خود در فرآیندهای توسعه و رفاه بود. سن معتقد است که توسعه نباید صرفاً به معنای افزایش تولید ناخالص داخلی یا شاخص‌های اقتصادی دیگر باشد، بلکه باید به معنای گسترش آزادی‌ها و قابلیت‌های افراد برای زندگی‌ای که برای خود ارزشمند می‌دانند، تعریف شود. این آزادی‌ها و قابلیت‌ها شامل مواردی مانند دسترسی به آموزش، بهداشت، غذا، مسکن، آزادی بیان، مشارکت سیاسی و غیره می‌شود. در دولت هاشمی رفسنجانی، با تدوین اولین برنامه توسعه کشور، اهداف مهمی نظیر تأمین بهداشت عمومی و گسترش بیمه همگانی، توجه به مناطق محروم با اولویت اشتغال، بهداشت و آموزش و جهت‌دهی به پرداخت‌های انتقالی دولت در راستای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و نیازمند، از جمله خط‌مشی‌های ذیل هدف تحقق عدالت اجتماعی است (34).

سن با تأکید بر این که انسان‌ها صرفاً گیرندگان منفعل سیاست‌های توسعه نیستند، بلکه عاملان فعال و مشارکت‌کننده‌ای هستند که می‌توانند در شکل‌دهی به سرنوشت خود و جوامعشان نقش داشته باشند، رویکردی جدید به توسعه ارائه می‌دهد. در این رویکرد، توانمندسازی افراد و جوامع، به عنوان یک هدف اصلی توسعه تلقی می‌شود و تلاش می‌شود تا با فراهم کردن فرصت‌ها و امکانات لازم، به افراد کمک شود تا قابلیت‌های خود را به فعلیت برسانند و زندگی بهتری داشته باشند. می‌توان گفت رهیافت قابلیت سن، به دلیل توجه به جنبه‌های انسانی توسعه و تأکید بر آزادی‌ها و قابلیت‌های افراد، به عنوان یک رویکرد مهم و تأثیرگذار در حوزه اقتصاد رفاه و توسعه شناخته می‌شود و مورد توجه بسیاری از محققان و سیاست‌گذاران قرار گرفته است. سن تأکید می‌کند که اگر زندگی را کارکردهایی مجموع از کنش‌های افراد در نظر بگیریم، در آن صورت کارکردها امور متمایزی به شمار می‌روند که یک فرد در طول زندگی خویش تمایل دارد به آن دست یابد. از نظر سن، تحقق این کارکردها برای افراد جامعه، عملی ارزشمند و معنابخش شمرده می‌شود، زیرا خود را به منزله یک انسان، دخیل در فرایندهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی مشاهده می‌کند (35).

بنابراین، تحلیل گفتمان سیاست‌های توسعه روستایی در دولت هاشمی نشان می‌دهد که هرچند حوزه روستایی به گفتمان توسعه وارد شد، اما به دلیل ناهماهنگی‌های گفتمانی و عدم ارتباط مؤثر با کلیت سیاست‌های دولت، توسعه روستایی به‌طور مؤثری محقق نشد. این مسئله با رویکرد قابلیت که بر توانمندسازی همه اقشار جامعه تأکید دارد، در تضاد است.

سیاست‌های رفاهی ناکارآمد به دلیل نادیده گرفتن ابعاد اجتماعی

شکل ۴- سیاست‌های رفاهی ناکارآمد به واسطه نادیده گرفتن ابعاد اجتماعی

نتیجه‌گیری

آمارتیا سن، برجسته‌ترین نظریه‌پرداز عدالت لیبرال غربی، با ارائه نظریه عدالت خود، رویکردی انتقادی به مکتب لیبرالیسم غرب از منظر شرقی داشته است. نظریه او عناصری چون آزادی، برابری، دموکراسی، خرد جمعی، عقلانیت، حق انتخاب، توسعه اقتصادی، درآمد، فقر، واقع‌گرایی، امنیت و حقوق بشر را در قالب مفهوم «قابلیت» تبیین می‌کند. از دیدگاه سن، قابلیت، وجود شرایطی است که امکان انتخاب‌های متعدد را فراهم می‌سازد و فقدان آن، آسیب‌پذیری را به دنبال دارد. فقر، نه صرفاً فقدان درآمد، بلکه فقدان قابلیت انتخاب است. درآمد شرط لازم و قابلیت، شرط کافی برای

تحقق عدالت محسوب می‌شود. هدف این پژوهش، بازخوانی دیدگاه آمارتیا سن در نقد مبانی هنجاری-اخلاقی اقتصاد رفاه و توسعه است. در این نظریه، دولت محور تصمیم‌گیری است و بازار ملزم به تبعیت از سیاست‌گذاران است. بخش مهمی از رویکرد سن به عدالت، برابری و آزادی، بر نقد همین مبانی استوار است، چرا که در اقتصاد رفاه و توسعه، قابلیت انسانی به حاشیه رانده شده و دولت نقش اصلی را در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی ایفا می‌کند. در تحقیق حاضر، این فرضیه به اثبات رسیده که دولت‌های پنجم و ششم هاشمی رفسنجانی، از نظر رویکرد اقتصادی، کاملاً منطبق بر نظریه اقتصاد رفاه و توسعه است. از همین رو، پژوهش حاضر نشان داد که برنامه‌های اقتصادی دولت هاشمی رفسنجانی، بدون توجه به قابلیت‌ها و توانایی‌های انسانی، در پی نوعی توسعه اقتصادی از بالا و دولت‌محور بودند. دولت در این دو دوره، نهاد بالادستی و تصمیم‌گیر در حوزه اقتصاد به شمار می‌رفت و از این رو، بدون توجه به تبعات انسانی و اجتماعی توسعه اقتصادی صرف، کشور به سمت و سوی یک واگشت سیاسی حرکت کرد که در دوم خرداد ۱۳۷۶ خود را نشان داد.

باری، سیاست‌های اقتصادی دولت هاشمی رفسنجانی، با تمرکز بر رشد اقتصادی و آزادسازی بازار، در برخی شاخص‌های کلان موفقیت‌هایی داشتند. اما از منظر رویکرد قابلیت آمارتیا سن، این سیاست‌ها به دلیل نادیده گرفتن ابعاد انسانی، اجتماعی و فرهنگی توسعه، نتوانستند به بهبود واقعی رفاه و توانمندی‌های افراد، به‌ویژه اقشار محروم، منجر شوند. برای دستیابی به توسعه‌ای پایدار و انسانی، ضروری است سیاست‌های اقتصادی با رویکردی جامع و انسانی طراحی و اجرا شوند که به گسترش آزادی‌ها و توانمندی‌های همه افراد جامعه توجه داشته باشند. از این رو، با در نظر داشت نظریه عدالت و رهیافت قابلیت سن، می‌توان مدعی شد که سیاست‌های رفاهی و اقتصادی دولت‌های پنجم و ششم، مبتنی بر شکلی از نظریه اقتصاد رفاه و توسعه بود که از عناصر انسانی محروم بود.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Sen A, Azizi A. The Idea of Justice. Tehran: Nashr-e Ney; 2012.
2. Sen A, Fesharaki H. Freedom and Equality. Tehran: Shirazeh; 2022.
3. Momeni F, Arzroomchilar S, Honardoust A. Examining the Status of Women in Post-Revolutionary Economic, Social, and Cultural Development Plans. Woman in Culture and Art. 2014;6(1):1-28.
4. Bolouri ME. Describing and Explaining Justice Based on Amartya Sen's Human Capability Theory. Proceedings of the First International Congress on Electronic Challenges 2016; Tehran2016. p. 1-19.
5. Sen A, Nouri Naeini MS. Development as Freedom. Tehran: Nashr-e Ney; 2023.
6. Valencia Agudelo GD, Cuervo JF. Criticism of the Ethical Foundations of Neoclassical Theory in the Amartya Sen Proposal of Social Welfare. 1999.
7. Sen A, Nussbaum M, Fesharaki H. The Quality of Life. Tehran: Shirazeh; 2018.

8. Himmatkhah M, et al. The Trend of Political Development in Iran Since 1989 Based on Amartya Sen's Approach. *Iranian Political Sociology*. 2019;2(1):49-74.
9. Uyan-Semerci P. A Relational Account of Nussbaum's List of Capabilities. *Journal of Human Development*. 2007;8(2):203-21.
10. Gasper D. Is Sen's Approach an Adequate Basis for Considering Human Development? *Review of Political Economy*. 2002;14(4):435-61.
11. Nussbaum M. *Frontiers of Justice*: Harvard University Press; 2007.
12. Dean H. Critiquing Capabilities, the Distraction of a Beguiling Concept. *Critical Social Policy*. 2009;29(2):261-73.
13. Stewart F, Deneulin S. Amartya Sen's Contribution to Development Thinking. *Studies in Comparative International Development*. 2002;37(2):61-70.
14. Xiao K. *Essays on Political Economy and Development*: Sun Yat-sen University; 2021.
15. Rocher G, Vosoughi M. *Social Change*. Tehran: Nashr-e Ney; 2022.
16. Bashiriyeh H. *An Introduction to the Political Sociology of Iran: The Islamic Republic Period*. Tehran: Negah-e Moaser; 2021.
17. Havazadeh M, Hemmati R, Shokouri A, Aghababaii E. Discourse Analysis of Rural Development Policies in Iran During the Governments of Hashemi Rafsanjani and Ahmadinejad. *Rural Research*. 2020;11(1):9-20.
18. Robeyns I. Sen's Capabilities Approach and Gender Inequality. *Feminist Economics*. 2003;9(2-3):61-92.
19. Fukuda-Parr S, Cid-Martinez I. Capability Approach and Human Development. *The Palgrave Handbook of Development Economics: Critical Reflections on Globalization and Development* 2019. p. 441-68.
20. Dowlatabadi Ebrahimi H. Development-Oriented Policy in the Reconstruction Government and Its Requirements for Iran's Foreign Policy. *Government Studies Quarterly*. 2016;2(6).
21. Valentini L. A Paradigm Shift in Theorizing About Justice? A Critique of Sen. 2010.
22. Hinsch W. Ideal Justice and Rational Dissent: A Critique of Amartya Sen's The Idea of Justice. *Analyse and Kritik*. 2011;33(2):371-86.
23. Keddie N, Haghhighatkah M. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Tehran: Ghoghnoos; 2016.
24. Akbarzadeh F, Hamrahi N. The Developmentalist State of Hashemi Rafsanjani and the Policy of Economic Adjustment. *Proceedings of the Sixth International Conference on Law and Sustainable Development of Civil Society* 2018.
25. Jamshidi M, Mahboub F. Obstacles to the Lack of Political Development in the Islamic Republic of Iran During the Presidency of Hashemi Rafsanjani (1989-1997). *Strategic Studies of the Islamic Revolution*. 2018;1(3):113-36.
26. Hosseini Beheshti A, Maleki Dizbani S. The Relationship Between Individual Liberty and Social Welfare in the Thought of John Stuart Mill and Amartya Sen. *Journal of Theoretical Politics Research*. 2021(29):95-134.
27. Mirveysi Nik S. Human Development and Gender Justice in Amartya Sen's Capability Approach. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*. 2015;7(4):47-72.
28. Ghaffari G, Azizi-Mehr K. The Institutional Approach and Analysis of Welfare Policies in Contemporary Iran. *Sociological Studies*. 2012;19(1):23-56.
29. Mahmoudi V, Samimifar SG. Capability Poverty. *Social Welfare Quarterly*. 2005;4(17):5-27.
30. Vizard P, Fukuda-Parr S, Elson D. Introduction: The Capability Approach and Human Rights. *Journal of Human Development and Capabilities*. 2011;12(1):1-22.
31. Vazirian A, Tolouei H. Examining the Development Model During Hashemi's Presidency. *Politics Quarterly*. 2017;4(14):61-79.
32. Samiei Esfahani A. *The Modern State in Iran*. Qom: Mofid University Press; 2007.
33. Manouchehri A, Nariman S. From the Acting Individual to Agentive Citizenship: A Prelude to the Deficiencies in the Anthropological Foundations of Amartya Sen's Capability Approach. *Journal of Theoretical Politics Research*. 2018(23):251-74.
34. Ghaffari G, Omidi R. *Quality of Life as an Indicator of Social Development*. Tehran: Shirazeh; 2011.
35. Sen A, Mahmoudi M, Beheshti A. *Rationality and Freedom*. Tehran: Nashr-e Ney; 2019.
36. Nussbaum M. Capabilities as Fundamental Entitlement: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*. 2003;9(2-3):33-59.